

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XVI

Neşir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XVI

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel.: (0212) 518 26 09

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Adres: İmam Hüsnü Çıkmazı 35/3, 81130 Üsküdar - İST.

Tel.: (0216) 333 91 16

Dizgi: İlhami SORKUN

Tel.: (0212) 511 04 26 - 62

Basıldığı Yer: FATİH OFSET

Tel.: (0212) 501 28 23

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46, 34490 Beyazıt - İST.

OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİ ÇALIŞMALARINDAKİ GELİŞMELER ÜZERİNE GÖZLEMLER

Hasan BAHAR

Osmanlı Tarihi alanında çalışma yapan araştırmacılar için Tapu Tahrir Defterleri¹ en önemli kaynakları oluşturur. Bu konuda son yıllarda bir çok çalışmalar yapılmış ve Osmanlı döneminin farklı konularında yeni bilgiler ortaya konmuştur. Defterlerden elde edilen bilgilerin değerlendirilmesinde araştırmacıların uzmanlık alanlarının farklılıkları değişik bilgileri elde etmeye yönelmesinin yanısıra, bilgilerin sunulmasında da değişik metodların kullanılmasına yol açmıştır. Bu uzmanlık alanlarının başında Tarih, Coğrafya ve İktisat bilimlerini sayabiliriz. Ağırlıkla üzerinde durulan konular ise; Hukukî, Siyasi, Sosyal ve iktisadî konular olmuştur. Fakat bir bilgiyi elde etmenin yanında sunmak da oldukça güçtür. Çoğu tahrirlerden topladığı bilgileri olduğu gibi aktarırken, bazı bilim adamları da bu bilgileri değerlendirip kompoze etme yolunu seçmişlerdir. Birinci grup araştırmacılar için Defter çalışmalarında yeni metodlara yönelmek belki de o kadar önemli olmayabilir, ancak ikinci gruptakilerin verilerini sunabilmeleri için ise, her zaman daha farklı alanlarla işbirliği yapma ve araştırmalarında kullanabilecekleri yeni teknolojilere ayak uydurmaları gereklidir. Burada hangi yolun daha doğru olduğunu tartışacak değiliz. Ancak okuyucunun düşüncelerine de önem vermek gerekir. Hayatın hızlı yaşandığı günümüzde defterlerdeki bilgiler olduğu gibi, yani tıpkı aktarımı yoluyla sunulduğunda fazla itibar görmemektedir.

Bir livanın ya da bölgenin ekonomik ve sosyal durumunun anlaşılabilmesi için, uzun mesailer harcanarak verilerden sonuç çıkarmak gerekmektedir. Çoğu kimse bu zamanı harcamaktan kaçınabilir, ya da kendisinden yüzlerce yıl önce yazılmış isimler ve rakamlar arasında bocalar durur. İşte bu sebeplerden dolayı, bilim adamlarından bir kısmı çalışmalarında istatistikî metodları kullanmışlardır. Çalışılan bölgenin haritası üzerinde, ya da ayrı grafiklerde yerleşme merkezleri, yönetim birimleri, üretim, nüfus yoğunluğu ve demografik yapılar v.s., büyüklük oranlarına göre işlenmiştir.

¹ Tahrir, Osmanlı Devleti egemenliğini ve yönetimini tam olarak yerleştirmek gayesiyle, fethettiği ülkelerde bölgenin halihazırdaki arazi, nüfus ve iskan durumunun tespiti için bir takım sayım ve yazınlar yapıyordu, bu işleme de "tahrir" adı verilmiştir. Bkz. Ö. Lütfi BARKAN, "Türkiye'de İmparatorluk Devrelerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü., İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II, İstanbul 1940-41, s.20 vdd.; Halil İNALCIK, *H. 835 Tarihihi Suret-i Defteri Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954, s. XIII vdd

Bu tür çalışmaların başlangıcında haritalarda sadece yerleşim merkezleri ve idari birimlere yer verilmiştir. Nüfus ve üretim gibi veriler ise ayrı tablolar da sayısal olarak sunulma yoluna gidilmiştir. Bütün bunların yanında bazı çalışmalarda haritalar üzerinde demografik yapıyı ilgilendiren lejandların kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Fakat bu lejandlar metin içinde yer alan rakamların oranını tam olarak yansıtamamaktadır. Burada, haritanın metinlerdeki verilere göre yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu aşamada Tapu Tahrir Defterlerinden elde edilen bilgileri tümüyle istatistikî olarak haritalarda verebilmek için çağımız teknolojisinin sağladığı kolaylıklardan yararlanmak zorunluluk haline gelmiştir.

Bütün bu değişik araştırma metodları üzerinde, teknolojik gelişmelerin doğrudan etkili olduğu söylenebilir. Bilgisayarlar toplumun hizmetine sunulduğundan bu yana çeşitli bilim dallarında kullanıldı. Pozitif bilimlerdeki bilgisayar kullanımı, sosyal bilimlerde kullanımı da beraberinde getirmiştir. Tarih çalışmalarına bilgisayarın girişi oldukça yakındır². Tarih araştırmalarında bilgisayarın rol oynamaya başlamasıyla birlikte, bazı bilim adamları bu teknolojiyi Tahrir Defterleri çalışmalarında kullanabilmek için programlar yapmaya başlamışlardır.

Bilgisayar teknolojisinin gelişmesi Defter çalışmalarında tarihçileri yeni bakış açılarına zorlamaktadır; Artık bu dönemde Defterlerin verdiği bilgilerin tümüyle değerlendirilmesi yolları aranmaktadır. Bu nedenle Defteroloji çalışmalarında bilgisayar programcılığının önemi ortaya çıkmıştır. Bu konuda da programların hazırlanışı konusunda bir takım problemler ortaya çıkmaktadır. Program dilleri, ya da bilgisayarların kapasitelerine göre programlar çeşitlilik göstermektedir. Tahrir Defterleri hakkında Bilgisayar programları 1980'li yıllarda başlamıştır.

² Bkz. Emmanuel Leroy Ladurie, Çev., Ayşe Özberki, "Tarihçi ve Bilgisayar", *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, İstanbul 1985, s.132- 135.; Marshall Smelser - William I. Davison, Çev., Ramazan Acun, "Tarihçi ve Bilgisayar, Karmaşık Hesaplamaya Basit Bir Giriş," *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Samsun 1986, s.231-236.; D.R. Howe, *Data Analysis for Data Base Design*, Edward Arnold (Australia), Pty. Ltd., 1986; M.Ali Ünal, "Tahrir Defterlerinin Bilgisayarla Değerlendirilmesi Konusunda Bazı Program Denemeleri", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s. 145-163.; Arno Cleber, "Computer-Aided Processing of Ottoman Fiscal Registers", *V. Milletlerarası Türkiye İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, İstanbul 21-28 Ağustos 1989.; *Proceedings of V. International Conference on and Economic History of Turkey*, Ankara 1990. s.88-88.; Peter K. Doorn, "Population and Settlements in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman Registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *History and Computing II*, Newyork- Manchester 1989, s. 198-208.; Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds : A Pilot Project ", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul 1989, s.51-76.; R. Acun- R. Anane- S. Lafin, "Database Design for Ottoman Tax Registers", Copy of paper to be presented at " *History of Computing*" Conference , School of Computer Science University of Birmingham 1991, s.1-11.

1985 yılından bu yana bilgisayarda kullanılan defter programlarının bazı örneklerine göz atacak olursak, bilgisayarın defter çalışmalarındaki rolü hakkında biraz daha bilgi sahibi olabiliriz. Bilgisayarda Defterlerle ilgili program çalışmaları önceleri konu ve alan olarak dar bir çerçevede başlamış, bu çalışmaların konuları ve alanları giderek genişlemiştir.

İlk olarak, M.Ali Ünal'ın hazırladığı program denemeleri üzerinde durulmuş; Bu çalışmada, Çemişkezek Sancağı'ndan örnek olarak seçilmiş köylerde, Sinclair Basic programlama dili ile defterden elde etmek istediği bilgilerin konularına göre küçük programlar hazırlanmış ve altı adet program örnek olarak verilmiştir³:

Program 1: Tahrir Defterlerindeki köylere ait verileri ekran ölçülerinde tek bir bilgi fişi halinde elde etmeye yöneliktir. Programın sunacağı bilgi bir köy biriminin vergi kalemlerinin toplanarak YEKUN olarak verilmesidir.

Program 2: Farklı Tahrir dönemlerinde köylerin hasılları toplanarak, her tahrir döneminin yekünleri ayrı ayrı hesaplanmaktadır.

Program 3: Tahrir Defterleri'nde her köy için verilen vergi hasılları ekrandan görülebilmektedir. Program 2' den farklı oluşu da buradan kaynaklanmaktadır.

Program 2'de her vergi hasılı Data satırları halinde program yazımında girilmektedir. Burada da elde edeceğimiz bilgi tahrirlere göre köy hasılları ve yekünüdür.

Program 4: Bu programın önceki programlardan farkı Tahrir Defterleri'ndeki hane ve mücerredlerin tablo halinde elde edilmesi ve her tahrir dönemi içindeki genel toplamı bulmaya yöneliktir.

Program 5: Bu programın amacı köydeki üretim miktarını öğrenmeye yöneliktir. Programda bilgilerin girilmesi sonucunda tahrir dönemleri, köyler, üretim miktarları ve her dönemin genel üretimini elde edilmektedir.

Program 6: Burada tahrirler arasındaki değişmelerin sütun grafikleri ortaya konmaktadır.

Görüldüğü üzere, bu program çalışmalarında tahrir defterlerinin verilerini elde etmeye yönelik kolaylaştırıcı arayışlar bulunmaktadır. Fakat Tahrir Defterlerinin verdiği her bilgi için konularına göre ayrı programlar oluşturulmuştur. Her ayrı programın hazırlanışı, verilenin girişi ve sonuçlara ulaşmak uzun yollar gerektirmektedir. Kuşkusuz bu çalışma, bilgisayarda Defter çalışmaları için yeni bir yaklaşım sergilemekte ve bazı kolaylıklar ortaya koymaktadır. Basit bir çalışma olmasına rağmen, bu konuda başlangıç aşamasındaki bir program çalışması olması bakımından üzerinde durulmuştur.

M. Ali Ünal'ın bu ön çalışma niteliğindeki programlarını, daha kapsamlı, daha pratik ve defter bilgilerini tamamıyla değerlendirebilecek programlar takip etti. Bu konuda geliştirilmiş örneklerden birisi de, Arno Cleber'in hazır-

ladığı "DEFTER" programıdır⁴. DataBase programlama dili ile hazırlanmıştır. Normal DataBase programları sadece bir amaç için kullanıldığından, çok farklı bilgiler ihtiva eden defterlerde kullanımı güç olacağından Defter programı daha hızlı çalışabilecek şekilde getirilmiştir.

Defter programının ilk göze çarpan pratikliği girilecek bütün veriler için oluşturulan alanın bilgisayar ekranında aynı anda görülebilmesidir. Veri alanı köy ya da köye yakın birimlerin bilgilerini girebilecek şekilde hazırlanmıştır. Defterdeki yerleşme biriminin bilgisayara girilişinde ilk önce bağlı bulunduğu Liva ve Nahiyesi girilmektedir. Daha sonra Sıra Numarası, ve Defterdeki Sayfa Numarası için alanlar vardır. Eğer bu girilenlerde herhangi bir değişiklik yok ise ekrandaki daha sonraki sayfalarda bunlar otomatik olarak yazılmaktadır. Bu bilgileri yerleşme ünitesinin tipi, kime ait olduğu (Hass, Zeamet, Hass-ı Mirliya gibi), Hane, Mücerret ve Muaf sayıları, alınan vergi oranı, gayri müslimler için vergi miktarları (Cizye, İspençe), vergi türleri (bunlar sosyal, şahus ve ziraî olarak sınıflandırılmıştır), yekün ve vakf gibi alanlar takip etmektedir. Bu alanlarda yeni girilecek vergi türleri için alanlar açılabilirdiği gibi ihtiyaç olmayan alanlar da çıkarılabilir. Girilen bu bilgileri program otomatik olarak nefes, nüfus, ziraî üretim miktarı ve yekün olarak hesap ederek alttaki çerçeve içinde sonucu anında vermektedir.

En altta ise yerleşme ünitesinin ismi varsa başka adları ve açıklayıcı bilgiler için alan bulunmaktadır. Ayrıca açıklayıcı bilgiler için F10 basıldığında NOTE alanı gelecektir. Burada açıklamalar yazıldıktan sonra F2 tuşuna basılarak korumaya alınır. Programın hesaplama bölümünde (The Calculations Menu) elde etmek istediğimiz sonuçlar konularına göre seçilebilir. Bir Livadan ya da herhangi bir nâhiyesinden alınan vergi miktarı, sosyal yapı, dinî gruplar, her hangi bir üründen alınan vergi miktarı v.s... isteğe bağlı olarak seçimi yapıлып sonucu elde edilebilir. Programda transkripsiyonu yapılacak harfler için de bir liste verilmiştir (Conventions for the Transcription). Bu harfler ALT tuşu ile beraber bazı rakamların yardımı ile yapılabilmektedir. Ancak program diğerlerine göre olumlu özelliklere sahip olmasına karşın, veriler girilirken bir takım problemlerle karşılaşmaktadır. Öşür türü vergilerin aynı veya nakdi olarak miktarları defterlerde çoğunlukla belirtilmektedir. Fakat programda aynı değer data'ya girildiğinde, defter yekünü ile bilgisayarın otomatik hesaplayarak verdiği yekün tutmamaktadır. Şöyleki, bu tür vergilerin nakdi olarak belirtilen vergilerle bir tutulup toplandığı görülmektedir. Bir diğer

⁴ Kleber, a.g.m.; Bu çalışmada sözü edilen Defter programı daha sonra 1991 yılında 2Defter1 ve 1992 yılında da 2Defter2 versiyonları olarak geliştirilmiştir. Bu gelişmeler 1992 yılında Selçuk Üniversitesi'nde düzenlenen I.Uluslararası Osmanlı Defterolojisi Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur. Ayrıca program Prof. Dr. W. Hütteroth ve Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün başında bulunduğu bir ekibin hazırladığı Mardin Defteri'ne uygulanmaktadır. Bu konuda Yrd. Doç. Dr. Alaettin Aköz'ün çalıştığı Larende (Karaman) Defteri, Dr. Alaettin Ceylan'ın çalıştığı Akşehir Defteri ve Arş. Gör. Alpay Bizirlik'in çalıştığı Tercil ve Atak Defterleri'nde uygulama aşamasındadır.

problem ise buğday arpa gibi ürünlerden alınan verginin nakdi karşılığı data'ya girildiğinde ortaya çıkmaktadır. Yani veri tablosunun aşağısında yer alan Ziraî Üretim (Agric. Production) alanına parasal değerler elde edilen ürün miktarı gibi hesaplanmaktadır. Bu da yerleşme ünitesinin ziraî üretim kapasitesini gerçek olarak yansıtamamaktadır. Bu gibi karışıklıkları önlemek için her ünite için narh fiyatlarının girilebileceği data'da alan açılmalı , nakdi ve aynı olarak kaydedilen vergilerin aynı kısmı yazılmalı, yekün kısmına defterde belirtilen rakam bağımsız olarak girilmelidir. Çünkü aynı veriler girildiğinde bilgisayarın otomatik olarak yaptığı yekün hesaplama işleminde yanlışlıklar ortaya çıkacaktır. Bu aşamada bilgisayar toplama sırasında devreden çıkarılmalıdır. Zaten araştırmacılar için muteber olan yekün miktarı defterde belirtilen miktardır. Üçüncü olarak programda vergilerin sosyal, şahsî ve ziraî vergiler olarak sınıflandırılmasında ortak bir görüşe ihtiyaç vardır. Sözgelimi asiab, boyahâne gibi tesislerden alınan vergiler hangi sınıfa girmelidir. Sosyal vergiler kısmına girerse yeküne dahil edilmemektedir. Bu vergiler maktu' başlığı altındaki alana kaydedilirse asiab ve benzeri tesislerin ayrı ayrı varlığı nasıl ortaya konacaktır. Programda vergilerin Dataya girilişinde sosyal, şahsî ve ziraî olarak sınıflandırılması araştırmacıların tereddüte düşmelerine sebep olacaktır.

Burada üzerinde duracağımız konulardan birisi de kanunnâmelerin sancaklar için önemli veriler içeren bilgiler olduğudur. Bu durumda kanunnâmelerin de programlar hazırlanırken gözardı edilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Defter programı tahrir verilerinin girilişinde pratiklik bakımından oldukça kolaylık getirmektedir. İstedığımız bilgileri çok farklı konularda elde etmemize yönelik olması da dikkat çekicidir. Programın daha mükemmel hale getirilebilmesi için belirtilen konular üzerinde tartışılması olumlu sonuçları artıracaktır.

Bilgisayar programı yardımı ile Peter K. Doorn'un da Orta Yunanistan'daki Osmanlı Yönetimi hakkında yapmış olduğu program: Bu programın database (dBASE) ile hazırlanmış olduğu belirtilmektedir⁵. Fakat makalesinde programın özellikleri hakkında fazla durulmamıştır. Üzerinde durulan ilk konu programa girilecek bilgilerin mahiyetidir. Bu bilgilerin programa aktarılmasındaki güçlükler belirtilmiştir. Bu güçlüklerin bazıları şunlardır: Yer adlarının okunmasındaki paleografik problemler ve bunun nedenleri, defterlerdeki tahribattan kaynaklanan eksikler, hane nüfusunun ortalaması (genel nüfus ortalamasında 5 kişi olarak girilmiştir).

Orjinal kaynaklardaki bilgilerin halihazırda bulunan köylerin adı ile girildiği belirtilmektedir. DataBase yapısının dikdörtgen şeklinde bağımsız formlar şeklinde olduğundan verilerin girişi köylere göre yapılmıştır. Programın orjinalında her tahrir yılı için ayrı dosyalar hazırlanmıştır. Fakat daha sonra bunlar tek bir dosya ile birleştirilmiştir. Değişik okuma farklılıkları ve yer isimleri

değişmesi nedeniyle Osmanlı defterlerindeki bulunan sonradan bilinen köylerin arasında bağ kurabilmek ve sistematik değişikliklerin ortaya çıkarılabilmesi için yer adları araştırmaları bilgisayara girildi. Çalışma alanı modern haritalarda (Ölçek 1:50:000) geçen bütün yer adlarını içine alan bir yer adları (toponymized) database (Veri Tablosu) hazırlandı.

Kaynakların bolluğu köy adları ve eski köy adlarından dolayı da hazırlanan verialanı (database) büyümüştür. Bu kaynaklar Yunaistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından itibaren yapılan nüfus sayımları, eski haritalar, seyahat literatürü, yerel yayınlar ve köy tanıtımlarından (interviews) oluşuyordu. Böylece bir dosya içinde binin üzerinde yer adı toplanmıştı. Her bir yerin ismi, tipi (hodonoms..., choronyms..., hydronyms..., ve oronyms...,) 1:50.000'lik haritada işlendi (quadrant), ve söyleniş farklılıkları kaydedilmiştir.

Yerleşme yerlerinin identifikasyonu tamamen otomatik yapılmayıp, bilgisayarın sunduğu yer isimleri kaidelerine uyulmaya çalışılmıştır. Bir çok farklı kuralın seçilmesiyle, kesin ölçüler içinde bir hayli Osmanlı yer isminin identifikasyonunu yapılmıştır. Bir başka grup yerleşmeler için ihtimal identifikasyon önerileri yapıldı, ancak küçük bir miktarın identifikasyonu yapılamamıştır. Bu bağlantılar sağlandıktan sonra, bilgi dosyası (datafile) istatistikî analizler için daha büyük bir bilgisayara aktarıldı. Doorn'un bu çalışması Osmanlı Tahrir Defterlerindeki verileri genel olarak incelemeye yönelik olmayıp sadece yerleşmelerin identifikasyonu ve haritalara işlenmesi konusu ile ilgilidir. Bu nedenle bilgisayar yardımı ile defter çalışmalarında yer isimlerinin değişimleri ve haritalarda yerleştirilmeleri konusunda başka bölgelerde de model olarak kullanılabilir.

Tahrir Defterleri çalışmalarında bir diğer önemli program R. Acun, R. Anane ve S. Laflin'in ortaklaşa hazırladıkları programdır⁶. Program Database ile hazırlanmıştır. Bu çalışma defterler içindeki verilerin tümünün değerlendirilmesine yöneliktir. Hazırlanan program içinde idari ve timar sistemine ait bilgiler ayrı başlıklar altında fakat bir bütün çerçevesi içinde yer almaktadır. Bu işlemler yapılırken kanunnameler ve şahıs isimleri de gözardı edilmiştir⁷. Ancak bu programda verilerin data'ya girilişinin bütünlük arz etmediği kanaatindeyiz. Çünkü defter, kanunname, idari birimler, timar, müesseseler, toplum yapısı, şahıslar, toprak, vergi ve görevliler gibi birbirinden farklı bilgileri ihtiva eden başlıkları tam olarak bir bütün halinde değerlendirmenin aynı data içinde güç olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ayrı ayrı programlarla problem giderilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Tahrir Defterleri çalışmalarına bilgisayar teknolojisinin girdiği görülmektedir. Ancak değindiğimiz gibi bazı eksiklikler dikkati çekmektedir. Bu eksikliklerin giderilebilmesi için tarihçiler ile bilgisayar uzmanları arasında daha fazla işbirliğine ihtiyaç vardır.

⁶ "Database Design for Ottoman Tax Registers", Copy of paper to be presented at "History of Computing" Conference, Odense 28-30 August, 1991.

⁷ a.g.m.,s.4,5.